

ДУХОВНІ ТРАДИЦІЇ РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ

Проаналізовано вплив діяльності родини Харитоненків на становлення, збереження та розвиток духовних традицій українського суспільства середини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: цукрозаводчик, благодійність, храм, духовність, традиції.

Проанализировано влияние деятельности семьи Харитоненко на становление, сохранение и развитие духовных традиций украинского общества середины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: сахарозаводчик, благотворительность, храм, духовность, традиции.

The author analyses influence of activity of Kharytonenko's family on becoming, maintenance and development of spiritual traditions of Ukrainian society of middle of XIX – to beginning of XX of century.

Key words: sugar manufacture, charity, temple, spirituality, traditions.

Сьогодні, як ніколи, сучасна українська історія потребує повернення до тих понять і засобів осмислення світу і місця людини в ньому, що містять у собі гуманістичні традиції минулого. Одне з головних таких понять – духовність. Це широке поняття розкриває людину як істоту, глибоко укорінену в культурі, що має високий ціннісний потенціал. Загально відомо, що цінності це певні норми та принципи, які визначають направленість людської діяльності, мотивацію людських вчинків. Культура і духовність це цивілізовані ознаки будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності приречена на загибель і це лише справа часу.

Актуальність обраної теми пов'язана з практичними вимогами сучасного громадського життя, яке характеризується переплетінням культур, розмиванням традиційних підвалин, міжкультурного порозуміння, загостренням почуття національного самозбереження і розвитку національних культур. Тому дуже важливою є активізація зусиль із підвищення духовного рівня українського народу, формування у нього стійкої системи глибоких морально-релігійних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому. Участь родини

Харитоненків у будівництві та утриманні храмів є яскравим прикладом збереження духовних традицій та сповідування високих гуманістичних цінностей.

Історії української благодійності присвячена велика кількість праць сучасних дослідників, зокрема, С. І. Поляруш, Ф. Я. Ступак, О. М. Донік [1]. Багато дослідників звертається до висвітлення даної теми через характеристику діяльності окремих меценатів, які зробили неоціненний внесок у розвиток як культурно-освітньої, економічної та духовної сфер [2; 3; 4]. Однак сьогодні потребують глибокого переосмислення і нової інтерпретації багато інших моментів історії благодійництва на українських землях у XIX – на початку XX ст., особливо тих, що визначали вплив на процес становлення й функціонування мережі інституцій церковної благодійності та збереження духовних традицій.

Мета статті – дослідити вплив діяльності родини Харитоненків на становлення, збереження та розвиток духовних традицій українського суспільства середини XIX – початку XX ст. І хоча династію Харитоненків не вважають суто українськими меценатами, як Є. Чикаленко, В. Гарновський, родина Симиренко, їхні заслуги перед українською культурою безперечно великі.

Коли на кошти якої-небудь людини будується храм, це стає подією в житті міста і великої кількості людей. Але в той же час це залишається і фактом біографії приватної людини-підприємця. Фактом, за яким стоять важливі події його життя, іноді – щасливі, іноді – драматичні.

Найпоширенішим чинником добродійності середини XIX – початку XX ст. залишалася турбота про порятунок, християнська совість.

Зазвичай хазяїну-фабриканту, що вийшов із селянського середовища, і в голову не приходило вважати себе за своє багатство в чомусь винуватим перед людьми. Інша справа Бог: перед ним була свідомість провини в тому, що з посланих благ недостатньо приділяється бідним. Тому, завжди багаті люди жертвували на храми. При цьому вони не просто приносили гроші в церкву, але і брали безпосередню участь у житті приходу.

Культурні потреби родини Харитоненків, живий інтерес до історичного минулого, бажання принести користь стали головними аргументами того, що велику частину власних коштів вони направляли на будівництво та утримання храмів.

Родові корені династії цукрозаводчиків і сумських меценатів Харитоненків йдуть, за даними більшості дослідників, із Нижньої Сироватки Сумського повіту Харківської губернії [5]. Іван Герасимович Харитоненко, ставши великим цукрозаводчиком і підприємцем, щонайпершим своїм благодіянням – будує новий храм у рідному селі. Свято-Тихонівська церква була побудована в 1880 році на кошти Дійсного статського радника Івана Харитоненка. Як пише в Довідковій книзі для Харківської єпархії за 1904 рік Іван Самойлович, храм був однопрестольний і йому належали 2 десятини садибної землі, 33 десятини орної. При храмі були житлові будинки для церковного притча і церковно-приходська школа. У селі також було народне училище. Прихід складав 1 952 осіб чоловічої статі та 1 909 жіночої [6].

У 1882 році при Сумському реальному училищі І. Г. Харитоненко влаштував Олександрівську домову церкву. Після його смерті, на підставі Найвищого веління від 5 грудня 1881 року князем М. Волконським, керівником Міністерства народної освіти,

6 грудня 1893 року затверджується «Положення про стипендію імені Почесного громадянина м. Сум дійсного Статського радника Харитоненка при Сумському реальному училищі» – триста рублів на рік [7]. Ця стипендія призначалася учням із селян Сумського повіту слободи Нижня Сироватка. А за відсутністю таких – із городян міста Суми, без відмінності станів, але неодмінно православного сповідання. Стипендіат, що закінчив курс в реальному училищі та поступив у тому ж році для отримання подальшої освіти в Харківський або інший російський технологічний інститут, зберігав право на стипендію протягом п'яти років перебування в інституті, але за умови щорічного переходу на наступний курс і схвальної моральної поведінки. При цьому, право користування стипендією не накладало ніяких зобов'язань на стипендіата.

15 листопада 1886 року І. Г. Харитоненку Всемилоствіше оголошена Найвища подяка за пожертвування 30 тисяч рублів на облаштування храму при Сумському реальному училищі [8].

Іван Герасимович виділяв величезні кошти на благодійність. На будівництво церкви в рідному селі Нижня Сироватка ним було витрачено 70 тис. руб. На будівництво Харківського духовного училища він виділив 15 тис. руб. Його добродійність різним духовним училищам – не підрахована. Майже 12 років до самої смерті він видавав щомісячно семи приходським священикам із бідних сіл по 20 рублів для бідноти і жебраків. У 1888 році на засоби І. Г. Харитоненка в Сумах будується Духовне училище.

За величезні заслуги по духовному відомству І. Г. Харитоненко 28 квітня 1890 року нагороджується орденом Св. Станислава 1-го ступеня. За декілька днів до смерті І. Г. Харитоненко пише заповіт, в якому намагається нікого не обійти увагою, про усіх згадати, матеріально підтримати, зокрема церкву. У своєму заповіті, окрім інших благодійних пожертвувань, Іван Герасимович Харитоненко заповідав усім сумським храмам по 1 000 рублів.

Помер Іван Герасимович Харитоненко 30 листопада 1891 року в Сумах і похований

на Центральному міському кладовищі, біля Петропавлівської церкви. На його могилі встановлений пам'ятник роботи французького скульптора Аристиди Круазі [7].

Після смерті Івана Герасимовича його справу продовжив його єдиний син і спадкоємець – Павло Іванович Харитоненко. Він став не лише одним із видатних цукрозаводчиків і землевласників в Росії, але і великим меценатом. Павло Іванович, будучи вірним послідовником і однодумцем свого батька, примножив стан і зміцнив славу сім'ї.

Приватна добродійність у кінці XIX – на початку XX ст. набула масового характеру. Ініціатива в ній перейшла від небагатьох представників аристократичних родин до досить широкої маси купців, фабрикантів і дрібних поміщиків. На початку XX ст. лише 25 % усього бюджету російської добродійності складалося із засобів страти, земств, міст і станових установ, а 75 % – із засобів приватної добродійності [9, с. 162]. Бути багатим та успішним, і жити тільки собі на втіху, в Росії вважалося аморальним. Навіть державні нагороди у той час підприємцям давалися зовсім не за «виробничі досягнення» і величину капіталу. Необхідно зазначити, що усі персональні нагороди і звання, як державні так і громадські, батько і син Харитоненки отримували за опікування учбовими закладами, за великі грошові пожертвування лікарням, дитячим притулком, церквам і богадільням, за благоустрій населених пунктів.

Купецтво в той період залишалося носієм старої патріархальної культури. Однак, поступово в його колі сформувалося принципово нове світорозуміння, засноване на сполученні традиційного і прогресивного.

Павло Іванович Харитоненко, як і його батько – Іван Герасимович, також був відомий як щедрий благодійник на потреби церков і церковних шкіл.

Перший храм, якому надав велику допомогу і допомагав будувати Павло Іванович Харитоненко, храм Софії Премудрості Божої, знаходився в Москві, неподалік від його нового особняка на Софійській набережній. Особняк веде свою історію з 70-х років XIX століття – саме в цей час фірма «І. Г. Харитоненко і син», відомий постачальник цукру в Москві і Петербурзі, купила на

Софійській набережній володіння № 14, влаштувавши в його флігелях і будівлях склад своєї продукції. У 1891 році засновник фірми Іван Герасимович Харитоненко звернувся до Московської Міської управи з проханням дозволити йому будівництво нового кам'яного будинку і двох флігелів. Дозвіл дали, і Харитоненко замовив проект Василю Залесьському, якому вдалося органічно вписати нову будову у вже сформовану забудову, не порушивши єдиний характер набережної. Архітектор спроектував особняк палацового типу, зберігши при цьому московський масштаб. Одночасно з новим особняком він закінчує в 1893 році і будівництво нової трапезної Софійського храму замість старої, як вдячність за одужання дочки [10].

У 1894 році на станції Борки під Харковом, на місці спасіння Царської сім'ї при аварії потягу 17(29) жовтня 1888 року на перегоні між станціями Тарановка і Борки Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, будується Преображенська церква і каплиця на честь ікони Врятую нерукотворного. А в жовтні 1895 року П. І. Харитоненко нагороджується орденом Святого Володимира 4 ступеня «за заслуги по Комітету для спорудження храму і каплиці на місці подій 17 жовтня 1888 року». Сьогодні це Храм Христа Спасителя у с. Борки Зміївського району Харківської області, відбудований на початку XXI ст. за храмом, зведеним в 1896 р. за проектом архітектора Р. Р. Марфельда на місці гибелі потягу та на знак щасливого порятунку царської родини.

Недалеко від свого маєтку Наталіївка в Харківській губернії, в слободі Мурафа, в 1899 році Павло Іванович Харитоненко будує церкву Архангела Михаїла, опікуном якої він був до кінця своїх днів. Свято-Архангело-Михайлівський храм (с. Мурафа, Краснокутський район, Харківської області) відновлено у 1970 році. З'явився він завдяки старанням отця Федора (ченця Феодосія). Розташувалася в звичайному сільському будинку, облаштованому під храм силами прихожан [11].

Де б не жили та працювали представники династії Харитоненків, місто Суми завжди залишалось на почесному першому місці в їх діяльності та долі. Завдяки наполегливій

праці П. І. Харитоненка, в Сумах був побудований величний храм в ім'я Святої Трійці. Своїм силуетом Троїцький собор дуже нагадує знаменитий Ісаковський у С.-Петербурзі. П. Харитоненко вважав, що храм повинен перевершити по красі і величі усі сумські церкви. Собор будувався поряд із Троїцькою церквою з 1901 по 1914 рік. Закладка першого каменю відбулася в травні 1901 року. На початку, для підготовки проекту П.І. Харитоненко звернувся до московського архітектора О. В. Щусева, який у силу зайнятості не зміг займатися усім проектуванням собору. Храм проектував і будував сумський архітектор – інженер Г. Шольц. О. В. Щусев виконав проект мозаїчної підлоги і церковної огорожі.

На будівництво Троїцького собору П. І. Харитоненко витратив приблизно півмільйона рублів. У 1905 році роботи були призупинені, оскільки П. Харитоненко опинився на межі банкрутства у зв'язку із загальною економічною кризою в Росії. Однак, незабаром положення покращало і він зміг продовжити будівництво. Мріючи повторити диво Володимирського собору в Києві, Павло Іванович звертається до відомого художника – Михайла Нестерова, з яким був досить добре знайомий по Москві, і замовляє йому образи для іконостасу собору. Шість прекрасних образів – Христос, Богоматір, Трійця, Миколай, архангели Гавриїл і Михаїл, – над якими працював художник впродовж 1913-1914 років, належать до кращого, що було зроблено Нестеровим в області церковного живопису. Нажаль ці шість образів зникли з Троїцького собору ще в 20-і роки ХХ століття [6].

У інтер'єрі храму живопис на полотнах і в нішах під вікнами і на вітрилах виконував московський художник І. І. Нівінський. Пізніше, в 1914-1915 роках над вітражем «Трійця» працював петербурзький художник К. Петров-Водкін. На заводі братів Самгіних у Москві було виготовлено 12 дзвонів.

Із вцілілих до теперішнього часу пам'ятників церковного мистецтва Слобідської України початку ХХ ст., храм Преображення Христова в Наталівці, в колишньому маєтку Харитоненків, представляє особливий інтерес. В «Історії міст та сіл УРСР» лише побіжно згадується храм як видатна пам'ятка архітектури [12]. Найбільша кількість публікацій, присвячених

Наталівському храму, випадає на другу половину 2000-х років. Це статті П. В. Панова [13], І. О. Шудрика [2], глава монографії І. О. Шудрика і Л. А. Данилеко [3], дослідження Д. Григор'єва [14]. Ці публікації описують обставини спорудження храму, перераховують імена архітекторів, художників і скульпторів, що брали участь у будівництві.

Церква була своєрідним музеєм староруського іконопису і церковного начиння. Частина ікон, зібраних П. І. та В. А. Харитоненками була виставлена на виставці іконопису і художньої старовини в Москві, на з'їзді художників у 1911-1912 роках, в дні святкування 300-річчя Дому Романових. Загальна вартість усіх виставлених ікон оцінювалася на суму близько 150 тис. рублів. Колекція ікон П. І. Харитоненка вважалася третьою за значимістю в Росії. Після 1918 року майже усі роботи були вивезені з Наталівки і зберігаються зараз в Третяковській галереї й інших музеях. У київському музеї Російського мистецтва, експозицію іконопису відкриває ікона ХV століття «Борис і Гліб» із Наталівського зібрання.

П. І. Харитоненко допомагав будувати храми не тільки православним. На його цукрових заводах, найбільших тоді в Європі та Росії, працювало багато спеціалістів-католиків, переважно з Польщі та Чехії.

Наприкінці ХІХ століття сумські католики вирішили побудувати у своєму місті власний храм і саме завдяки допомозі Павла Харитоненка отримали дозвіл у 1900 р. Церква Благовіщення Пресвятої Діви Марії, виконана в готичному стилі, була заснована в 1901 р. «На жаль, усі спроби знайти інформацію про процес її будівництва так само, як і про інтер'єр, були невдалими» [15]. Освячена в 1911 році Яном Цепляком, єпископом Могильова, церква Благовіщення Пресвятої Діви Марії була закрита радянською владою через два десятиліття і використовувалася не за призначенням.

Таким чином те, чим керується окрема людина чи певна спільнота в своїх діях, досить чітко висвітлює її глибинну сутність. Якщо особистість чи суспільство сповідує високі гуманістичні цінності, то цілі і засоби її досягнення також будуть досить високими і гуманними. Тільки так ми можемо досягнути

поступового економічного, політичного й духовного піднесення нашої країни. Кожне покоління династії Харитоненків відзначало наявність неординарних особистостей, які зробили вагомий внесок в культурний та духовний розвиток регіону, країни, нації. Меценатська, благодійна і суспільна діяльність Харитоненків безперечно поєднувала релігійну та гуманістичну мотивації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі XIX ст. / О. М. Донік. – К., 2008. – 270 с.; Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 159-176; Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва / Ф. Я. Ступак. – К., 1998. – 208 с.; Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918) : дис. ... канд. іст. наук / С. І. Поляруш – К., 1996. – 208 с.
2. Шудрик І. О. Наталівка – перлина Слобожанщини / І. Шудрик. – Х. : Майдан, 2008. – 144 с.
3. Шудрик І. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. Шудрик, Л. Даниленко. – Суми : Вид-во «Слобожанщина», 2003. – 192 с.
4. Даниленко Л. А. Підприємницька та добродійна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича Харитоненка) / Л. А. Даниленко, І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Х., 2000. – С. 176-182.
5. Бьялая слава (Родословная Харитоненко) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://geno.ru/article/3463/#_edn21%23_edn21.
6. Официальный сайт пресс-службы Сумской епархии УПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://orthodoxsumy.narod.ru/Hram/Sumy_sobor.htm.
7. Козлов А. К 175-летию со дня рождения И. Г. Харитоненко / А. Козлов // Сумское обозрение. – 1997. – № 41(263).
8. Шульженко Н. Н. «... ЛЮБИТЬ СУМЫ ТАК, КАК ЛЮБЛЮ Я» [Електронний ресурс] . – Режим доступу : http://orthodoxsumy.narod.ru/Hram/Sumy_sobor.htm.
9. Прохоров В. Л. Этапы развития благотворительности в России / В. Л. Прохоров // Вопросы истории. – 2005. – № 3. – С. 158–163.
10. Пилишек И. Особняк Харитоненко: готика с видом на Кремль / И. Пилишек // Москва и москвичи. – 2008. – № 5-6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m-mos.ru/2008/03/02.htm>.
11. Ибрагимова А. Р. Твой Храм. / А. Р. Ибрагимова, В. П. Дюкарев. – Х. : Факт, 2005. – 232 с.:ил.
12. Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область / Головна ред. кол. : П. Т. Тронько, М. П. Бажан, І. К. Білодід та ін. – К., 1967. – С. 646–647.
13. Панов П. В. Утраченная жемчужина Мурафского шляха / П. В. Панов // Культурна спадщина Слобожанщини: Збірка наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції «П'яті Слобожанські читання», Секція «Музейна справа та охорона культурної спадщини». – Х. : Курсор, 2003. – С. 47–54.
14. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы : РИО «АС-Медиа», 2003. – С. 58–59.
15. Римсько-католицька церква Сумського деканату Харківсько-запорізької Єпархії на Україні (переклад, оригінальний англійський текст див : 2008. Rzymsko – Katolicke Koscioly Dekanatu Sumskiego (Diecezja Charkowsko-Zaporozska Ukraina). – Sumy : Ellada Publishing House, 2007). – С. 15 (p. 15).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили;

Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.